

Наталія Анненкова, к. і. н., докторант

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

ЗАВОДИ РЕММАШТРЕСТУ СРСР В УКРАЇНІ (1929–1941 рр.): ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ ТА ДОСВІД РОБОТИ

Natalia Annenkova, PhD in History, ScD candidate

National Scientific Agricultural Library of Ukraine

FACTORIES OF THE USSR MACHINE REPAIRING ORGANIZATION (REMMASHTREST) IN UKRAINE (1929-1941): CAUSES OF ESTABLISHMENT AND EXPERIENCE OF WORK

The article deals with the reasons for the introduction of structures for industrial repair and restoration of means of production and auxiliary equipment of machine-building plants in the Ukrainian territory of the USSR. With this aim, the dynamics of the process of providing this technique of mechanical engineering of the USSR in the years preceding the selected chronological section was considered. It was found out that the main purpose of creating both Remmashtrest and its industrial units in Ukraine was to reduce the import dependence of republican machine-building plants, predominantly, in metal-cutting machine tools. It was established that the tasks assigned to the Ukrainian companies of Remmashtrest were executed only in a half volume due to the delegation to the organization of fiscal functions which are not available for industry and provided with the legal basis, as well as due to a number of technological failures in the organization of production processes.

Keywords: scientific and technical potential, mechanical engineering, means of production, metal cutting machines, production capacities, factory, fiscal function.

Розгляд періоду «соціалістичної індустріалізації» в Українській СРР як етапу діяльності радянського керівництва, спрямованого на швидке та масштабне нарощування науково-технічного потенціалу республіканського машинобудування, неминуче приводить до необхідності вивчення шляхів комплектування відповідних підприємств засобами виробництва та допоміжним устаткуванням протягом указанного хронологічного відтинку. Дане питання є дуже важливим для історичних розвідок стосовно еволюції науково-технічного потенціалу промислових галузей, оскільки відповіді на нього мають практично-прикладний характер і можуть бути екстрапольовані як у сьогодення, та і в майбутнє. У нашому випадку така особливість запропонованого дослідження додатково актуалізується й тим, що крізь призму історичних порівнянь вітчизняного та провідного зарубіжного ступенів розвитку машинобудівних комплексів, рівень проблематики технічного забезпечення машинобудування сучасної України та УСРР на початку періоду перших радянських п'ятирічок є доволі спорідненим як у кількісному, так і в якісному співставленні.

Зазначимо, що в цілому в Радянському Союзі, складовою часткою народногосподарського комплексу якого була економіка Української СРР, з кінця 1920-х – і до початку 1940-х років використовувалося три способи комплектування машинобудівних заводів (машзаводів) засобами виробництва та допоміжним устаткуванням. Першим був імпорт такого обладнання, обсяги якого, наприклад, для металорізальних верстатів у різні роки коливалися від 78 % до 9 %¹. Другим та третім способами стали, відповідно, виготовлення устаткування вітчизняними підприємствами та ремонт обладнання на вітчизняних же заводах із застосуванням промислових відновлювальних технологій (так звані капітальний та середній ремонт). У зв'язку з тим, що останні дозволяли відновлювати ресурс ремонтіваних машин майже до первісного стану, в офіційних релізах відновлена техніка подавалася сукупно із знов виготовленою, у межах єдиної звітної категорії –

¹ Омаровский, А. (1948). *Советское станкостроение и его роль в индустриализации страны*. Москва: Академия общественных наук при ЦК ВКП(б), 65.

«вироблено на вітчизняних підприємствах» або на кшталт такого. Формально, даний методологічний підхід не суперечив дійсності, оскільки мова йшла про ремонтне виробництво, а отже, – усе ж таки про виробництво. Але, через використання цієї практики, на сьогодні доволі важко (якщо не неможливо) на підставі кліометричного аналізу встановити дійсну пропорцію між новим та відновленим вітчизняним устаткуванням, постаченим українським машзаводам на етапі перших радянських п'ятирічок. Між тим, цей аспект є ключовим, тому що, навіть з урахуванням щільності модернізаційних заходів, середньостатистична одиниця відновленого устаткування, узятая з усього обсягу даного виду відновлених машин чи механізмів, як правило, поступається за своїм науково-технічним рівнем середньостатистичній одиниці, узятій з усього обсягу нових моделей такого обладнання. А в Радянському Союзі на початку «соціалістичної індустріалізації» заходи із запровадження промислових відновлювальних виробництв у машинобудуванні набрали грандіозних масштабів, про що свідчить організація Вищою Радою народного господарства (ВРНГ) СРСР за наказами: № 412 від 15. 12. 1929 р. та № 748 / 341 від 02. 02. 1930 р. спеціального Державного Всесоюзного тресту з виявлення, ремонту та реалізації демонтованого обладнання (Реммаштрест)¹. Тобто, ми можемо припустити, що відсоток відновленої техніки в загальному обсязі вітчизняних засобів виробництва, постачених машзаводам, був доволі значним. І якщо дане припущення обґрунтоване, то не зважаючи на безперечні кількісні досягнення, здобуті радянським машинобудуванням під час «соціалістичної індустріалізації», якісні показники останньої (відповідність досягнень світовому науково-технічному рівню) мають зазнати більш критичного аналізу, ніж це зроблено в сучасній історіографії.

Попри вказану значущість питання організації Реммаштресту та його підприємств в Україні зокрема, відповідний історіографічний матеріал є доволі обмеженим. Історичний нарис «Авторитет заводской марки»², в якому висвітлюється розвиток Харківського заводу агрегатних верстатів – одного з колишніх заводів Реммаштресту, є малоінформативним. У манері, властивій тогочасно найрозповсюдженішому способу подання історичного матеріалу, автори розкривають виключно позитивні моменти роботи підприємства, і пов'язують це з провідною роллю правлячою на тоді Комуністичною партією Радянського Союзу. Наситивши текст ідеологічним змістом, дослідники обійшли аналіз економічних, науково-технічних та інших чинників, що обумовили процеси створення як Реммаштресту, так і самого досліджуваного заводу. Одночасно, в книзі побіжно розглянуті організаційно-виробничі аспекти діяльності підприємства впродовж обраних хронологічних меж. Окрім того, автори вказаного нарису в своїй праці керувалися не стільки історичними документами, скільки мемуаристикою ветеранів підприємства, що значно знизило достовірність поданої в цій історичній розвідці інформації. Отже, не зважаючи на наявність у проаналізованій праці певного історичного фактажу, у цілому, вона не містить ані критичного матеріалу, ані взагалі об'єктивної інформації причинно-наслідкового характеру.

Намагання встановити фактори, що привели до необхідності створення Реммаштресту, простежується в монографії «The structural origins of soviet industrial expansion»³. Між тим, автор цієї праці оперує лише абсолютними даними утвореного в СРСР наприкінці 1920-х років найгострішого на теренах колишньої Російської імперії дефіциту металорізального устаткування та енергетичного обладнання. При цьому, найбільший акцент робиться на об'єктивному впливі зміни політико-економічної формації на виникнення цього явища. Погоджуючись із вказаним слід усе-таки визнати, що поза увагою розглянутої наукової праці залишився багатий суб'єктивний фактаж, котрий відбиває причини досить тривалого існування згаданого дефіциту, і який лише частково досліджений автором даної публікації⁴. Через це, монографія «The structural origins of soviet industrial expansion» не надбала повноцінної компаративності, і для українських вчених є скоріше

¹ Анненкова, Н.Г. (2016). Організація роботи українських заводів Державного Всесоюзного тресту з виявлення, ремонту та реалізації демонтованого обладнання у 1929–1933 рр. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів (м. Київ, 16 травня 2016 р.)*, 20-22.

² Томилин, Г.А., Смолевич, Л.Е., Жалнина, М.И. (1984). *Авторитет заводской марки: очерк истории Харьковского завода агрегатных станков*. Харьков: Прапор, 94.

³ Hutchings, R. (1984). *The structural origins of soviet industrial expansion*. London: MacMillan Press, 241.

⁴ Анненкова, Н.Г. (2018). Умови формування верстатного парку машинобудівного комплексу Української СРР до періоду «соціалістичної» індустріалізації (1919–1927 рр.) *Історія науки і біографістика*, 3 <<http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/09.pdf>> (2018, вересень, 02).

позицією імпорту-історизму, використання якого дозволяє більш вдало відокремлювати об'єктивні, обумовлені економічними законами чинники впливу на управлінські заходи уряду, від суб'єктивних – зумовлених інтерпретацією цих законів радянською системою господарювання.

Отже, однозначно можна стверджувати, що головною причиною втілення радянським урядом наприкінці 1920-х років заходу стосовно організації в країні мережі підприємств спеціалізованих на відновленні засобів виробництва та допоміжного обладнання машзаводів за промисловими технологіями був шалений дефіцит такого устаткування. Одночасно, мами зауважити – даний крок став запозиченим у США заходом, про що 08.09.1933 р. прямо говорив на засіданні пленуму Ленінського районного комітету ВКП(б)У директор Харківського заводу Реммаштресту Д. Б. Лапін¹. Але, на відміну від США, які мали на той час, наприклад, одну з найрозвиненіших галузей верстатобудування в світі, СРСР тільки-но розпочинав відтворювати власне верстатобудування після практично повної його ліквідації як окремого сегменту машинобудівної промисловості². На зрінець, на середину 1920-х років в УСРР не залишилося жодного підприємства, що хоча б систематично випускало верстати. Так, спеціалізований на виробництві металорізального устаткування Лубенський завод колишнього Акційного товариства «Феникс», що увійшов до Української Ради народного господарства (УРНГ), був перепрофільований на виготовлення побутового металевих приладдя, ремонт та поштучний випуск сільськогосподарських машин³. Інший спеціалізований на металорізальному обладнанні завод – «Герлях і Пульст» у Харкові, підпорядкований Вищій Раді народного господарства РСФРР, ще в 1920 р. був приєднаний до Харківського паровозобудівного заводу як машиноремонтний цех⁴. І хоча на той момент ще вдалося зберегти його верстатобудівний профіль⁵, але до кінця 1921 р., через незатребуваність виготовлюваного устаткування, виробництво на колишньому заводі «Герлях і Пульст» було припинено повністю⁶. Завод № 4 Одеського Металтресту (колишній Беліно-Федеріх), у виробничій програмі якого в дореволюційний період була широка гама металорізальних верстатів, зазнав перепрофільування на обладнання для харчової промисловості⁷. Майстерні колишнього ремісничого училища Єврейського товариства «Труд», що з початком I Світової війни перейшли на промислове виробництво металорізальних верстатів та їх комплектуючих⁸, були фактично законсервовані.

Таким чином, привод для організації окремої галузі, спеціалізованої на відновленні металорізального устаткування за промисловими технологіями, у СРСР і США був однаковий – утруднені можливості машзаводів щодо придбання верстатів. Між тим, у США це утруднення було спровоковано погіршенням фінансового стану машинобудівних підприємств унаслідок Великої депресії, але за наявності розвиненого верстатобудування, тобто – без дефіциту відповідного устаткування. У СРСР же такий дефіцит був присутнім, а фінансовий стан машинобудування, через велику частку імпорту обладнання та технологій за одночасною обмеженістю джерел валютних надходжень, не відповідав вимогам завдань з індустріалізації країни, тобто – також був незадовільним. Звідси, до причин створення Реммаштресту можна віднести не лише наявність у Радянському Союзі дефіциту на промислове оснащення, а й неможливість його подолання в найближчій перспективі, всупереч вимогам розпочатої «соціалістичної» індустріалізації.

Захід із створення Реммаштресту лише за змістом являв себе як тимчасовий засіб часткового вирішення проблеми машзаводів стосовно браку засобів виробництва та допоміжного обладнання. З організаційною ж формою Реммаштрест, по суті, отримував ще й фіскальні повноваження в межах компетенції ВРНГ СРСР, що полягали у: виявленні відповідного зіпсованого обладнання на державних машзаводах союзного підпорядкування, примушенні підприємств до відправлення цього устаткування для ремонту на заводах тресту, подальшому розподілі відремонтованої техніки

¹ Держархів Харківської області, ф. П-20, оп. 1, спр. 112, арк. 2.

² Анненкова, Н.Г. (2015). Криза українського верстатобудування у 1918–1932 рр. *Історія науки і техніки*, 7, 21–23.

³ Косцов, В.П., Ванцак, Б.С. (1965). *Шляхами батьків*. Київ: Прапор, 20.

⁴ Держархів Харківської області, ф. Р-1354, оп. 1, спр. 542, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 11–13.

⁶ Анненкова, Н.Г. (2016). Завод «Gerlach і Pulst» в Україні (1915 – 1925 гг.): польський слід в історії українського станкобудування. *Studia Orientalne*, 1 (9), 95.

⁷ Держархів Одеської області, ф. Р-566, оп. 1, спр. 1, арк. 61.

⁸ Держархів Одеської області, ф. 108, оп. 2, спр. 28, арк. 2.

між суб'єктами народногосподарського комплексу згідно до рознарядок ВРНГ СРСР. Дана фіскальна функція стала логічним наслідком одного з основних принципів «радянської» системи господарювання, за яким основні фонди державних підприємств залишалися в загальнодержавній же власності, а заводам ця власність лише передавалася для застосування в промислових цілях. Отже, за органами державного управління зберігалось право контролю умов використання і стану застосованого машзаводами державного обладнання та право вимагати від користувачів зміни цих умов аж до позбавлення підприємств можливості утримувати це устаткування на балансі з наступною передачею його на баланс іншим суб'єктам господарської діяльності. Окрім того, зважаючи на адміністративний порядок управління державною промисловістю, уряд міг застосувати своє право розпорядження державним майном і на підставі ситуативних оцінок щодо найбільшої ефективності місць його промислового використання. Безумовно, застосування з боку уряду свого вищевказаного права щодо устаткування, яке знаходилися у виробничому процесі, було економічно не доцільно, але стосовно вилученого з виробничого процесу зіпсованого обладнання – цілком прийнятне. А такої техніки на українських машзаводах на кінець 1920-х років нагромадилася дуже велика кількість, враховуючи те, що вже на початок цього десятиріччя ступінь фізичного зношення основного і допоміжного виробничого устаткування в машинобудівному комплексі республіки сягнув 63 %¹.

Отримавши в спадок машинобудування з двома третинами зношених основних виробничих фондів, радянська влада, використавши наявні на початок 1920-х років економічні умови, провела захід із зміцнення матеріально-технічної бази галузі. Суть цього заходу полягала в залишенні працюючими лише тієї кількості конче потрібних для збереження вітчизняного машинобудування у функціонуючому стані заводів, котру в укладених умовах можливо було забезпечити сировинними, кадровими та енергетичними ресурсами². Решта машинобудівних заводів підлягала здачі в оренду кооперативним, громадським організаціям або окремим приватним особам, а не взяті в оренду – консервації³. Проте, насамперед через упереджене ставлення радянської влади до будь-яких форм власності окрім державної, план із здачі в оренду не виконувався ані за кількісними, ані за потужнісними показниками од самого початку проведення відповідних заходів. Загальні обсяги виробництва орендних машинобудівних промислових організацій, у підсумку, не перевищили 2,5 % обсягів виробництва всього машинобудівного комплексу Української СРР⁴. Отже, попри намічений у 1921 р. урядом порядок ходи процесу відновлення виробництва, у дійсності відбулося прямо протилежне: за залишковим принципом відбувалась не консервація підприємств, а їх здача в оренду. У результаті, в УСРР біля двох третин з наявної на початок 1920-х років кількості машзаводів було законсервовано. Устаткування цих підприємств і було вирішено використати для зміцнення матеріально-технічної бази не законсервованих машинобудівних потужностей шляхом переміщення більш нових і менш зношених зразків обладнання з перших на останні.

Однак, оскільки і на законсервованих підприємствах переважало фізично зношене обладнання, одним лише переміщенням тільки нових зразків техніки вирішити проблему працюючих підприємств у засобах виробництва, бодай у мінімальній потребі, було неможливо. Через це, з законсервованих заводів здійснювався вивіз й тих, нехай і застарілих, машин, за типами яких мався некомплект відповідно застосованим технологічним процесам. Поряд з тим, при нагоді, переміщувалося й поточно не таке вже й затребуване обладнання, що потім використовувалося як «донор» запасних частин, або ці запасні частини по-детально знімалися на місці й вивозилися на працюючі машзаводи⁵. Таким чином, потік переміщованого устаткування був на стільки великим, що внаслідок своєї масштабності дуже важко піддавався контролю з боку ще недосконалих місцевих структур апарату управління народногосподарським комплексом республіки.

Отже, до 1925 р. зміцнення активної частки основних фондів українського машинобудування відбувалося майже виключно за рахунок законсервованих підприємств⁶. При цьому, процес

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 20, спр. 2034, арк. 126.

² Макеєнко, М.М. (1962). *Очерк развития машиностроения СССР в 1921–1928 гг.* Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 13.

³ *Известия Всероссийского центрального исполнительного комитета советов* (1921, август, 11), 176, 1.

⁴ *Вісник статистики України* (1928), 1, Харків: ЦСУ УСРР, XIV–XVII.

⁵ Розенфельд, С.Я., Клименко, К.И. (1960). *История машиностроения СССР.* Москва: Академия наук СССР, 184.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2502, арк. 19.

організації структур контролю та управління роботою промисловості йшов паралельно заходам із зміцнення матеріально-технічної бази працюючих підприємств. Це народжувало хаос у системі постачання промисловості, а звідси – привело до майже повної втрати контролю над процесом вилучення устаткування з законсервованих підприємств та часткової втрати контролю за обліком такого обладнання¹. Таким чином, ще одною складовою фіскальних функцій створеного Реммаштресту ставало завдання з відновлення обліку наявного на машинобудівних підприємствах державного обладнання.

Між тим, директорат машзаводів не прагнув ані до повернення раніше переміщеного з законсервованих підприємств устаткування, ані до розкриття дійсної кількості наявності такого на працюючих потужностях. У такий спосіб директорському корпусу вдавалося формувати на підпорядкованих підприємствах прихований резерв потужностей, що надавало змоги як отримувати занижені відповідно реальних можливостей планові завдання, так і гарантовано виконувати останні попри всілякі негаразди, властиві виробничому процесу побудованому на використанні фізично зношеного оснащення. Окрім того, керівники підприємств приховували й дійсний стан того устаткування, яке споконвічно знаходилося в користуванні очолюваних ними заводів, побоюючись того, що здавши на ремонт до іншої установи потрібний їм зразок техніки не отримають адекватної заміни ані на період ремонту, ані (через дефіцит останньої) взагалі в найближчій перспективі. Звідси, машинобудівні підприємства нарощували обсяги капітальних ремонтів та власного виробництва верстатів, що значно впливало на зростання собівартості продукції.

Радянський уряд намагався боротися з таким явищем шляхом застосування економічних важелів. Так, у 1925 р. ВРНГ СРСР обмежила обсяги відрахувань на великі ремонтні роботи, пропонуючи директорату машзаводів замість цього оптимізувати використання працездатного устаткування шляхом винахідництва та раціоналізаторства. Однак, за наявними не дуже високим рівнем технічної обізнаності робітників та браком інженерно-технічного персоналу, запропонований спосіб виявився малодієвим. Тоді директорат машинобудівних підприємств обрав інший шлях – списання коштів, витрачених на капітальні ремонти, як таких, що були витрачені на планово-попереджувальні та поточні ремонти, вдвічі збільшивши звітну кількість останніх проти реальної, і обійшовши в такий спосіб урядові заборони². Черговим наслідком роботи Реммаштресту фіскального характеру мало стати зниження собівартості машинобудівної продукції завдяки зменшенню витрат відповідних підприємств на ремонт промислового устаткування.

З огляду на перелік фіскальних функцій, покладених на Реммаштрест, було б дуже необачливим організувати місця концентрації фізично вилученого обладнання на потужностях тих підприємств, до яких ці функції й застосовувалися. Саме тому, радянським урядом було ухвалене рішення стосовно створення низки нових спеціальних рівнопотужнісних заводів, підпорядкованих безпосередньо тресту. Звертає на себе увагу той факт, що при частці приблизно в 20 % від загальносоюзних машинобудівних потужностей³, в Україні розташовувалося два заводи Реммаштресту з п'яти первісно утворених⁴. Тобто, питома вага промислових потужностей Реммаштресту в УСРР була вдвічі більшою ніж у середньому по Радянському Союзу. Отже, лише на підставі цього факту можна стверджувати про, як мінімум, вдвічі більш складну на початок 1930-х років ситуацію із засобами виробництва та допоміжним обладнанням у машинобудівному комплексі республіки ніж у цілому по СРСР.

Про формування в УСРР набагато гірших ніж, наприклад, у РСФРР матеріально-технічних умов функціонування машинобудівного комплексу було відомо ще наприкінці 1920-х років. Так, у матеріалах з оцінкою стану промисловості та економічного розвитку Української СРР, підготовлених комісією Держплану СРСР до 10-ї річниці Жовтневої революції, про це йдеться прямо і не приховано, як про наслідок громадянської війни, найзапекліші фази котрої відбувалися саме на українських теренах⁵. Проте є всі підстави вважати дане твердження упередженим.

¹ *Промышленность Украины в 1921 году* (1922). Харьков: Украинский Совет народного хозяйства, 1–6, 13.

² Держархів Харківської обл., ф. Р-1010, оп. 1, спр. 1331, арк. 30–31.

³ Мартинюк, Ф.М. (1958). *Машинобудування Української РСР в період соціалістичної індустріалізації*. Київ: Державний університет ім. Т. Г. Шевченка, 21.

⁴ Анненкова, Н.Г. (2016) Організація роботи українських заводів Державного Всесоюзного тресту з виявлення, ремонту та реалізації демонтованого обладнання у 1929–1933 рр. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів (м. Київ, 16 травня 2016 р.)*, 20.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2502, арк. 15, 21.

По-перше, під час громадянської війни жодна з протиборчих сторін цілеспрямовано не знищувала основних фондів промисловості, що не могло привести до значної руйнації останніх. По-друге, якщо й спостерігалися нечасті випадки ревізій заводського обладнання з наступною його евакуацією вглиб контрольованої певною протиборчою стороною території, то вони були найбільш притаманні саме радянській владі через наявність у неї під контролем більшості обсягів таких земель, які одночасно мали розвинуту промисловість і до яких можна було застосовувати поняття «глибокого тилу». По-третє, явище безконтрольного вилучення устаткування з законсервованих підприємств з наступним його використанням до повного виснаження ресурсу, саме в УСРР отримало своєї найбільшої масштабності. Це відбулося завдяки тому, що в період між встановленням радянської влади на частці українських земель та утворенням держави СРСР, до складу якої ті землі потім увійшли, на українських радянських теренах утворився певний адміністративний хаос. Прикриваючись ним, найперспективніші регіональні машинобудівні заводи були більш потужним і впорядкованим московським урядом відразу ж відчужені на користь РСФРР. Таким чином, сформувалася ситуація, коли на одній території одночасно знаходилися підприємства двох державних утворень, при чому ті, вірогідність яких стати законсервованими була найнижчою, виявилися не підпорядкованими територіальній владі. Даний момент, з огляду на вище згаданий адміністративний хаос в УСРР, дозволив підприємствам російського підкорення поводити себе більш цинічно стосовно законсервованих в УСРР заводів та привів до катастрофічного стану з залишеним на них обладнанням.

Отже, з огляду на наявний стан засобів виробництва та допоміжного обладнання в українському машинобудуванні, а також на найближчі потреби в цьому устаткуванні в межах поставлених союзним урядом перед республікою завдань з індустріалізації, при одночасному скороченні можливостей імпорту даної техніки, в УСРР згідно затвердженого 08.08.1930 р. Уставу Реммаштресту в Харкові та Одесі організуються підпорядковані цій структурі заводи. На сьогодні достеменно невідомі мотивації союзного уряду стосовно обрання саме цих двох міст для розташування в них згаданих реммашзаводів. Однак, виходячи з установлених Комісією Промплану СРСР ще в 1928 р. критеріїв підходу до промислової географії стосовно розташування запланованих до створення нових індустріальних об'єктів¹, ми можемо припускати, що і Харків, і Одеса, у першу чергу, були обрані завдяки повній відповідності головним вимогам: розвинуті транспортні вузли, присутність робочої сили бажаних фаху та кваліфікації, мінімальна потреба в житловому будівництві. Привід для розміщення у вказаних містах заводів Реммаштресту, вірогідніше за все, слід шукати в характері роботи тих підприємств, на основі потужностей яких ці заводи утворювалися.

Харківський завод Реммаштресту організовувався в селищі Іванівка (що на той момент уже знаходилося в міській межі) по вулиці Пашенківській 24, а Одеський – по вулиці Бугайвській 25. І перше, і друге підприємства отримали назву машиноремонтних з відповідною географічною приставкою, і створювалися за однаковою схемою. Так, основою для Харківського машиноремонтного заводу (ХМРЗ) стали: база місцевої контори Всесоюзного акціонерного товариства з торгівлі рудою, металами, мінералами і металобрухтом (Рудметалторгу) і колишній приватний чавуноливарний завод Р. М. Сапожникової «Ливарник»². Для Одеського машиноремонтного заводу (ОМРЗ) – база Одеської контори Рудметалторгу та колишній приватний чавуноливарний завод С. П. Бабада³. Характерно, що в обох випадках об'єднані організації межували одна з одною фактично без парканів і працювали тандемом на ниві утилізації металовиробів, отримуваних з міських підприємств як металобрухт. При цьому, працівниками баз Рудметалторгу здійснювалися дефектування, демонтаж та часткове відновлення окремих, таких що піддавалися б цьому за наявних на базах виробничих умовах, складових деталей та вузлів званої на металобрухт техніки з наступним їх продажем на міські заводи⁴.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВОВУ) України, ф. Р-806, оп. 1, стр. 158, арк. 1, 3.

² Вєсь Харків. (1930). *Адресно-довідкова книга*. Харків: ХАРКРУП, 300.

³ Варзар, В.Е.: ред. (1912). *Список фабрик и заводов Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 261.

⁴ Анненкова, Н.Г. (2012). Структурні зміни системи управління верстатобудівною сферою Української СРР упродовж 1928–1941 рр. *Вісник Дніпропетровського університету*, 1/2, 20, 194.

Очевидно, що попередній досвід роботи вище вказаних підприємств став не останнім аргументом на користь створення на їх базі заводів, які відразу ж отримували, нехай не досконалі, але вже направлені на промисловий лад технології дефектування та розбирання устаткування, відновлення окремих деталей, ливарні потужності для повторного використання металу з непридатних до відновлення вузлів та деталей і, головне, – широкий спектр контрагентів з відповідною інформацією. Однак, якщо до організації ХМРЗ та ОРМЗ здавання підприємствами верстатів в утиль відбувалося на добровільній і, як ми можемо припустити, взаємовигідній основі, то з упровадженням Реммаштресту задача промисловими суб'єктами раніше запозиченого устаткування на ці заводи надбало характер планових завдань. Такий підхід кардинально змінив стосунки між партнерами, оскільки позбавлятися тих верстатів, що не вимагали значних витрат на відновлення працездатності, їх утримувачі в умовах «верстатного голоду» не збиралися. Отже, тільки-но створені в 1930 р. ХМРЗ та ОРМЗ до 1931 р. не змогли приступити до виконання поставлених перед ними завдань з тієї причини, що виявлене конторами Реммаштресту устаткування, яке підлягало відправці для відновлення на дані заводи, на них просто не поступало. Аналогічна картина спостерігалася по всіх підприємствах Реммаштресту, що вимусило РНК СРСР ухвалити Постанову № 200 від 10.03.1931 р. про обов'язкову передачу означеним заводам виявленого конторами цього тресту обладнання в будь-яких установах та організаціях¹.

Даний захід дещо поживав постачання на ХМРЗ та ОРМЗ раніше демонтованого з законсервованих заводів обладнання для відновлення його працездатності. Але різнопідпорядкованість утримувачів цього устаткування великій кількості державно-господарських управлінських структур значно утруднювала контроль за виконанням згаданої урядової Постанови. Указаний чинник відкривав можливість директорському корпусу машинобудування УСРР здійснювати передачу ХМРЗ та ОРМЗ виявленої конторами Реммаштресту відповідної техніки лише в обсягах, що не давали підстав для його звинувачення в повному ігноруванні Постанови РНК СРСР № 200 від 10.03.1931 р. Таким чином, через неналежне і несвоєчасне нормативно-правове забезпечення фіскальних функцій Реммаштресту, обидва його українських заводи не змогли отримати до відновлення обсяги техніки, відповідні бодай 70 % наявних виробничих потужностей. Однак, слід зауважити, що й сформовані на підставі набутої кількості зіпсованих засобів виробництва та допоміжного обладнання виробничі програми ХМРЗ та ОРМЗ виконувалися максимум на 80 %. Це відбувалося тому, що хоча застосовані на вказаних заводах технології були промисловими, але через велику кількість видів, типів і марок відновлюваних машин рівень тих технологій відповідав поштучному, а не серійному типу виробництва. Наприклад, за неповних два роки роботи на ХМРЗ потрапило понад 400 конструктивно відмінних металорізальних верстатів². Тобто, – первісно обраний технологічний уклад виробництва на заводах Реммаштресту був малопродуктивним за визначенням. Окрім цього, некомплект науково-технічних кадрів, наявний у рівному ступені на обох заводах, не давав можливості своєчасно готувати необхідну конструкторсько-технологічну документацію, обсяги якої з-за поштучного типу виробництва значної кількості номенклатури продукції були дуже великими, і це додатково подовжувало терміни виконання робіт.

Отже, щорічні масштаби відновлених на ХМРЗ і ОРМЗ засобів виробництва та допоміжного обладнання ледве перевищували половину від первісно розрахованих. Така тенденція, сформована ще в 1930 р. об'єктивно сприяла утворенню надлишкових виробничих потужностей на цих підприємствах, які вже в 1931 р. керівниками Одеського та Харківського реммашзаводів було запропоновано задіяти під серійне виробництво нового обладнання з числа тих його видів, що передбачалися для відновлення. На початок 1932 р. НКВМ СРСР та Реммаштрестом було встановлено завдання вказаним заводам з освоєння: ХМРЗ – токарних та зубодовбальних³, а ОРМЗ – токарних та радіально-свердлильних верстатів⁴. Таким чином, виробничі потужності цих заводів на 1933 р. виявилися повністю завантаженими.

Паралельно, при переході від територіальної до галузевої системи управління промисловістю, РНК ухвалює ще дві Постанови: № 774 від 20.04.1933 р. та № 2482 від 15.11.1933 р., якими не тільки

¹ Держархів Харківської обл., ф. П-69, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

² Держархів Харківської обл., ф. П-20, оп. 1, спр. 112, арк. 2.

³ Держархів Харківської області, ф. П-20, оп. 1, спр. 112, арк. 5.

⁴ Держархів Одеської області, ф. Р-510, оп. 1, спр. 48, арк. 20.

підтверджувалися вимоги Постанови № 200 від 1931 р. в нових умовах господарювання, а й запроваджувалася відповідальність за її невиконання¹. Це сприяло збільшенню потоку надходження на заводи Реммаштресту призначеної для її подальшого відновлення зіпсованої техніки. Але нові сформовані обсяги постачання демонтованого обладнання вже не могли опрацьовуватися на ХРМЗ та ОРМЗ наявними силами без втрат для процесу верстатобудівного виробництва. Дані обставини привели до необхідності розширення промислових потужностей ХРМЗ та ОРМЗ, що й почало здійснюватися з кінця 1933 р. Між тим, вказане рішення щодо запровадження відповідальності за невиконання Постанови № 200 від 1931 р. виявилось запізним, оскільки з 1932 р. в СРСР було розпочато виконання розгорнутої програми розвитку галузей верстатобудування та енергомашинобудування і вже на 1934 р. питання відновлення застарілих засобів виробництва та допоміжного обладнання в промисловий спосіб почало втрачати свою актуальність. Відповідно до цього, необхідність виконання Реммаштрестом фіскальних функцій до середини 1930-х років також відпала, а разом з тим знов почали скорочуватися й обсяги постачання на його реммашзаводи засобів виробництва та допоміжного обладнання, що потребували середніх та капітальних ремонтів.

Унаслідок укладеної ситуації, з 1934 р. на ОРМЗ та ХРМЗ знов почали формуватися незадіяні у виробничому процесі потужності. Це відкрило можливість для збільшення кількості та номенклатури верстатів в їх виробничих програмах, з поступовою спеціалізацією даних заводів виключно на верстатобудуванні. До речі, забігаючи наперед, відзначимо, що саме так і відбулося по закінченню II Світової війни. Проте, у період 1935–1941 рр. радянським урядом не було здійснено кроків стосовно надання заводам Реммаштресту виключно верстатобудівного профілю. Навпаки, ті виробничі потужності, що вивільнялися внаслідок скорочення обсягів ремонтно-відновлювального виробництва, продовжували завантажуватися роботами, не пов'язаними з верстатобудуванням – двигунобудуванням сільгосп- та електромашинобудуванням, виробництвом підійомно-транспортного устаткування, тощо². Єдиною відмінністю, від попереднього етапу основної спеціалізації на ремонтно-відновлювальному виробництві, у передвоєнний період стало те, що відтепер випуск додаткової непрофільної продукції відразу ж організовувався в серійний спосіб.

Не зважаючи на перехід ОРМЗ та ХРМЗ до серійного типу виробництва, до початку радянсько-німецької війни досягти хоча б 90 % виконання планових завдань з обсягів продукції на них не вдалося³. При цьому, заводи працювали із значними збитками, що перевищували 11 % загальної вартості виготовлених ними виробів⁴. Головною причиною цих збитків була необхідність частих проваджень нових заходів із підготовки чергових видів додаткового виробництва, що неминуче негативно відбивалося на витратній частині бюджету підприємства. Також, часті зміни видів додаткової продукції без перекваліфікації основного виробничого персоналу приводили до значного зростання відсотку браку і, як наслідок, фінансових втрат через його виправлення. Отже, до 1941 р. налагодити ефективну роботу Харківського та Одеського заводів Реммаштресту так і не вдалося.

Підсумовуючи викладене мусимо зазначити, що причиною створення наприкінці 1929 р. в УСРР двох заводів Реммаштресту стало стрімке падіння рівня науково-технічного потенціалу вітчизняного машинобудівного комплексу впродовж 1920-х років. Під впливом наслідків соціальних потрясінь та через низку урядових заходів сумнівної господарської доцільності, його матеріально-технічна складова стала настільки слабкою, що українське машинобудування повністю втратило здатність самостійно виготовлювати основні виробничі фонди у кількості та якості, достатніх для проведення повномасштабної індустріалізації промисловості республіки. Окрім того, прорахунки ще царського уряду в організації наукового забезпечення, насамперед, верстатобудування були закріплені аналогічними хибами в науково-технічній політиці радянської влади, що унеможливило самостійну розробку високопродуктивних зразків сучасної техніки. У результаті, важелі управління

¹ Анненкова, Н.Г. (2016). Організація роботи українських заводів Державного Всесоюзного тресту з виявлення, ремонту та реалізації демонтованого обладнання у 1929–1933 рр. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів* (м. Київ, 16 травня 2016 р.), 22.

² Томилин, Г.А., Смолівич, Л.Е., Жалнина, М.И. (1984). *Авторитет заводської марки: очерк історії Харківського заводу агрегатних станків*. Харків: Прапор, 7.

³ Держархів Харківської області, ф. П-20, оп. 1, спр. 466, арк. 1.

⁴ Держархів Харківської області, ф. П-20, оп. 1, спр. 531, арк. 40.

розвитком процесу індустріалізації на території УСРР більшою мірою, ніж по СРСР у цілому, фактично вислизнули з рук загальносоюзного уряду і перейшли провідним світовим виробникам відповідних машин і механізмів. Таким чином, створення Реммаштресту стало кроком радянського керівництва на шляху відновлення всієї повноти контролю за ходом вищезначеного процесу. Виходячи з цієї мети, первісним завданням Реммаштресту стояло максимальне скорочення обсягів імпортозалежності вітчизняного машинобудування в засобах виробництва та допоміжному обладнанні на період формування власних відповідних галузей.

Між тим, організаційні прорахунки, що знайшли своє відображення як у правовому, так і в технологічному аспектах забезпечення діяльності українських заводів Реммаштресту, дозволили ХРМЗ та ОРМЗ виконати покладене на них попередньо згадане завдання лише в половинному обсязі. У Другій п'ятирічці (1933–1937 рр.), коли вдалося сформувати радянську сферу виробництва засобів виробництва, відновлення зіпсованих та зношених зразків такої техніки в промисловий спосіб почало втрачати економічну доцільність із швидкістю, пропорційною темпам її розвитку. Вивільнені внаслідок цього надлишки виробничих потужностей на Одеському та Харківському реммашзаводах почали використовуватися як резервні – для організації на них випуску тієї машинобудівної продукції, дефіцит котрої у поточному вимірі відчувався найгостріше. У першу чергу, до даної категорії були віднесені металорізальні верстати, але протягом досліджуваного періоду партійно-господарське керівництво СРСР не наважилося залишити їх єдиною номенклатурою виробів ОРМЗ та ХРМЗ, зберігаючи приблизно половину потужностей останніх для виконання окремих різнопрофільних завдань уряду ситуативного характеру. Половинчастість наведеного заходу не дала можливості згаданим підприємствам працювати з економічною ефективністю до початку радянсько-німецької війни.

Отже, як загальний висновок аналізу досвіду роботи ОРМЗ та ХРМЗ протягом 1929–1941 рр. ми можемо констатувати, що:

1. Надання промисловим організаціям та установам фіскальних функцій теоретично може привести до позитивних результатів їх роботи, але лише в директивно керованих економіках і за умови ретельної підготовки відповідної нормативно-правової бази.

2. Для ефективності роботи машинобудівних заводів вкрай важливо, щоби завантаження промислових потужностей (які з тих чи інших причин виявилися вивільненими) додатковими виробничими програмами мало відбуватися лише при визначеному основному профілю підприємства і не суперечити йому, принаймні – кардинально.

References:

- Omarovskij, A. (1948). *Sovetskoe stankostroenie i ego rol' v industrializacii strany*. [Soviet machine-tool construction and its role in the industrialization of the country.] Moscow: Akademija obshhestvennyh nauk pri CK VKP(b). [in Russian].
- Annenkova, N.G. (2016). Organizaciya roboty` ukrayinskyh zavodiv Derzhavnogo Vsesoyuznogo trestu z viyavleniya, remontu ta realizaciyi demontovanogo obladnannya u 1929–1933 rr. [Organization of work of Ukrainian factories of the State All-Union Trust for the identification, repair and implementation of dismantled equipment in 1929–1933] *Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukrayini: materialy IX Vseukrayinskoyi konferenciyi molodyh uchenykh ta specialistiv (m. Kyiv, 16 travnya 2016 r.)* [History of Education, Science and Technology in Ukraine: Materials of the IX All-Ukrainian Conference of Young Scientists and Specialists (Kyiv, May, 16, 2016)] 20–22. [in Ukrainian].
- Tomilin, G.A., Smolovich, L.E., Zhalnina, M.I. (1984). *Avtorit et zavodskoj marki: ocherk istorii Harkovskogo zavoda agregatnyh stankov* [The authority of the factory brand: an outline of the history of the Kharkov plant of machine tools]. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
- Hutchings, R. (1984). *The structural origins of soviet industrial expansion*. London: MacMillan Press. [in English].
- Annenkova, N.G. (2018). Umovy formuvannya verstatnogo parku mashynobudivnogo kompleksu Ukrayinskoy SRR do periodu «socialistychnoyi» industrializaciyi (1919–1927 rr.) [Conditions for the formation of a machine-building park of the machine-building complex of the Ukrainian SRD until the period of "socialist" industrialization (1919–1927).] *Istoriya nauky i biografistyka* [History of science and biography], 3 <<http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/09.pdf>> (2018, September, 02). [in Ukrainian].
- Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. P-20, op. 1, spr. 112*. [in Ukrainian].
- Annenkova, N.G. (2015). Kryza ukrayinskoho verstatobuduvannya u 1918–1932 rr. [The crisis of Ukrainian machine-tool construction in 1918–1932]. *Istoriya nauky i tekhniki* [History of science and technology], 7, 21–23. [in Ukrainian].

8. Kostsov, V.P., Vantsak, B. S. (1965). Shlyakhamy bat'kiv. [The paths of parents]. Kiev : Prapor, 94p. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. P-1354, op. 1, spr. 542.* [in Ukrainian].
10. Annenkova, N. (2016). Zavod «Gerlach i Pulst» v Ukrainy: polskyi sled v ystorry ukraynskoho stankostroeniya [Plant "Gerlach i Pulst" in Ukraine: Polish trace in the history of Ukrainian machine tools] *Studia Orientalne. Toruń* [Oriental Studies. Torun], 1 (9), 79-99. [in Poland].
11. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti [State Archives of Odessa Region], *f. R-566, op. 1, spr. 1.* [in Ukrainian].
12. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti [State Archives of Odessa Region], *f. F.-108, op. 2, spr. 28.* [in Ukrainian].
13. Tsentralniy derzhavniy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], *f. 1, op. 20, spr. 2034.* [in Ukrainian].
14. Makeenko, M.M. (1962). *Ocherk razvitiya mashinostroeniya SSSR v 1921–1928 gg.* [An Essay on the Development of the Machine-Building of the USSR in 1921-1928]. Chisinau: Kartja Moldovenjaskje.
15. *Izvestiya Vserossijskogo centralnogo ispolnitelnogo komiteta sovetov* (1921, avgusta, 11) [Proceedings of the All-Russian Central Executive Committee of Soviets (1921, August, 11)], 176.
16. *Visnyk statystyky Ukrainy* (1928) [Bulletin of Statistics of Ukraine (1928)]. Kharkiv: TsSU USRR, 1. [in Ukrainian].
17. Rozenfeld, S.YA., Klimenko, K.I. (1960). *Istoriya mashinostroeniya SSSR.* [History of Mechanical Engineering of the USSR]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
18. Tsentralniy derzhavniy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], *f. 1, op. 20, spr. 2502.* [in Ukrainian].
19. *Promyshlennost Ukrainy v 1921 godu* (1974). [Industry of Ukraine in 1921 (1974)]. Kharkiv: Ukraynyskyi Sovet narodnoho khozyaystva. [in Ukrainian]
20. Derzhavniy arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. R-1010, op. 1, spr. 1331.* [in Ukrainian].
21. Martyniuk, F.M. (1958). Mashynobuduvannia Ukrainskoi RSR v period sotsialistychnoi industrializatsii. [Machine-building of the Ukrainian SSR during the period of socialist industrialization] Kyiv :Vydavnytstvo Kyivskoho derzhavnoho universytetu im. T. H. Shevchenka. [in Ukrainian].
22. Tsentralniy derzhavniy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration], *f. R-806, op. 1, spr. 158.* [in Ukrainian].
23. Ves Harkiv. [All Kharkov] (1930). *Adresno-dovidkova kniga* [Address book] Kharkiv: HARKRUP. [in Ukrainian].
24. Varzara, V.E.: ed. (1912). *Spisok fabrik i zavodov Rossijskoj imperii* [List of factories and factories of the Russian Empire] S.-Peterburg: Tipografija V.F. Kirshbauma. [in Russian].
25. Annenkova, N.G. (2012). *Strukturni zminy systemy upravlinnya verstatobudivnoyu sferoyu Ukrayins'koyi SRR uprodovzh 1928–1941 rr.* [Structural changes in the control system of the machine tool industry of the Ukrainian SSR during 1928-1941.] *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu* [Bulletin of Dnipropetrovsk University], 1/2. [in Ukrainian].
26. Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. P-69, op. 1, spr. 1.* [in Ukrainian].
27. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [State Archives of Odessa Region], *f. R-510, op. 1, spr. 48.* [in Ukrainian].
28. Tomilin, G.A., Smolovich, L.E., Zhalnina, M.I. (1984). *Avtoritet zavodskoj marki: ocherk istorii Har'kovskogo zavoda agregatnyh stankov* [The authority of the factory brand: an outline of the history of the Kharkov plant of aggregates.] Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
29. Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. P-20, op. 1, spr. 466.* [in Ukrainian].
30. Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. P-20, op. 1, spr. 531.* [in Ukrainian].